

पश्चिम नेपालका केही अप्रकाशित अभिलेख

- सूर्यमणि अधिकारी*

पश्चिम नेपालको इतिहासका सामग्रीहरूको प्रकाशनमा योगी नरहरि-
नाथको र प्राध्यापक जिसेष टूचीको योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको छ । हालका
बर्षहरूमा डा. प्रयागराज शर्मा, रामनिवास पाण्डे, मोहन प्रसाद सनाल,
सत्यमोहन जोशी, टेकबहादुर भेष्य, देवकान्त पन्थ, पूर्णप्रकाश नेपाल,
राजाराम सुवेदी तथा पुरातत्त्वविभागसमेतका प्रयासहरूबाट पश्चिम नेपालको
इतिहासका केही महत्त्वपूर्ण पदाहरू प्रकाशमा आएका छन् । ससराज्यको इति-
हासबारे लेखिएको धनबज्र बज्राचार्यको प्रबन्ध 'कर्णाली प्रदेशको ऐतिहासिक
रूपरेखा' सच्चिन्तन भए पनि तथ्ययुक्त छ । यति भएर पनि पश्चिम नेपा-
लको प्राचीन कालको त कुरा कौडी, मध्यकालिक राजनितिक अवस्थाको इति-
हाससम्मलाई क्रमबद्ध गर्न पनि सामग्रीहरूको न्यूनताले गर्दा धेरै कठिन भइ-
रहेको छ । अर्कोतिर्फ प्रयत्न गरेमा प्रकाशमा ल्याउन सकिने सामग्रीहरू पनि
लोप हुँदै र नष्ट हुँदै गइरहेका छन् । यस कारण सर्वप्रथम ऐतिहासिक साम-
ग्रीहरू संकलन गरी प्रकाशन गर्ने तर्फ सुनियोजित प्रयास हुनुपर्ने देखिन्छ ।

मैले "The Khasa Kingdom of Western Nepal (1207-1404 A. D.)"

मन्ने विषयमा शोधकार्य गरिरहेकोले सो सम्बन्धमा सुदूर पश्चिम नेपालका
अछाम, सुर्खेत, दैलेख, जाजरकोट, कालिकोट, जुम्ला र मुगु जिल्लाहरूमा
गरिएको अध्ययन-भ्रमणको क्रममा प्राप्त भएका हालसम्म अप्रकाशित केही

* श्री सूर्यमणि अधिकारी त्रि०वि० का रिशर्च स्कुलर हुनुहुन्छ ।

अभिलेखबाट पनि केही मात्रामा भए पनि थप जानकारी प्राप्त हुनसक्ने देखिएकोले तिनीहरूको संचिप्त परिचयसहित यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

१. सुर्सेतको आसासाहु + इद्रादेईको शिलालेख

सुर्सेत बीरेन्द्रनगरको खुटा मगनावेशवाट यो शिलालेख प्राप्त भएको रहेछ । हाल यो अभिलेख भएको ठुंगी घरेलु उद्योग कार्यालयको प्रांगणमा महाकालको नवनिर्मित मन्दिरको गाहीमा लगाइएको छ । अभिलेख मगना र धेरै अक्षरहरू मेटिईसकेका छन् । बुझ्न सकिने जति अंशको पाठ निम्नानुसार छ ।

अभिलेखको पाठ

१. सुरदात्रे ॥ फाल्गुमासि सुकिलपदी
२. तिथी ... बारे ५ भिसाके १२१४ आसासाहु इद्रादेई
३. देबल

व्याख्या

सुर्सेतको पुरानी नाम सुरदात्रे रहेछ । यहाँ शके १२१४ (१३४६ वि. स.) मा आसासाहु र इद्रादेईले खुटा देबल निर्माण गराएका रहेछन् भन्ने यस अभिलेखबाट बुझिन्छ । पूर्वमध्यकालमा सुर्सेत उपत्यकामा उच्चस्तरको सम्यता विकसित भएको देखिन्छ । कलात्मक बौद्ध मूर्ति र बुट्टाहरूले युक्त ठूला ठूला शिलाहरू धुप्रिएको काँक्रेबिहारको विशाल मगनावेश तथा बीरेन्द्रनगरमा प्राप्त बुद्ध, भैत्रय, लोकेश्वर, तारा इत्यादिका सुन्दर मूर्तिहरू ?

अनि पुराना ईटका राशिहरू र अन्य मग्नाबशेणहरूका साथै उल्लिखित शिला-
लेखले यस तथ्यको पुष्टि गर्दछन् । कालान्तरमा सुर्खेतको त्यस बसतको निकसित
सम्बन्धता अस्तायो, बाँकी रहे त्यसका अबशेणहरू मात्र ।

२. आदित्यमल्लको ताम्रपत्र

सप्त राजा आदित्यमल्लको यो ताम्रपत्र हाल दैलेख जिल्ला कार्यालय-
मा सुरक्षित छ । श्री शके १२४३ (वि. सं. १३७८) आश्विन शुक्ल तृतीया
बृहस्पतिवारका दिन यो ताम्रपत्रको आदेश जारी गरिएको छ । ताम्रपत्रको
पुकारमा शंख, सङ्ग र आदित्यमल्लको क्वाप 'आ' अंकित छ । ताम्रपत्रको
लम्बाइ ३२ से. मि. र चौडाइ २३ से. मि. छ । ताम्रपत्रको सिद्धान्तमा क्षेत्रपट्टि
अलिकता भाँचिएकोले एक शब्द लोप छ ।

अभिलेखको पाठ

१. सिन्जासमानासितशुभस्थानि । दुवारिदोर्दहत्रं डिमसमाक्रान्तदु-
२. दान्तविराटपीठाधिष्ठितप्रतिष्ठितेष्टदेवतापरिचर्यापरायणा/राजसना-
रायणा । रा -
३. जमुजबल्लमल्लाराजसरस्वतीकंठामरणाराजकोदहविद्याजुनाराजप्रतापमार्त
४. उप्रतिज्ञापुणौकपरशुराम । निस्सीमसाहसवीरबेतालबिक्रमादित्यप्रभृति
५. विरुदानवीबिराजमानपरममटारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीमदादि
६. त्यमल्लदेवःसान्तःपुरःसकुमारःसपरिवारश्चिरंजयतु ॥ राक्षकापायभासा ॥
७. पसाकि अग्नि । पम्घोजोइसकाकान्सावेला । पद्मनाथ । धामु दहुजना ॥
८. ताम्कु जग्घोमाटको आ १ वोहोरा तोला जैसमको आ १ वाहितामाको
आलो १

६. थापाको हुँदो । रति आला सर्वकर अकर दोहीलकरि पसाकि अरुयाहु।।
 १०. आदित्यमल्लक शासा पसाकर । पम्पोजोइसिकि शासा मुच दिक्करिकूर्म-
 ११. कुलाचलफणिपतिविधृतापि चलति वसुधियम् । प्रतिपन्नममलमनसा नच-
 १२. लति पुंसा युगान्तेपि ।। १।। श्री-शाके १२४२ आश्विन शुदि ३ नृहस्पति
 वारि ।

व्याख्या

विक्रमको बाह्रौं शताब्दीको मध्यतिर बर्तमान जुम्ला जिल्लाको सिञ्जालाई राजधानी बनाई सप्त राजा नागराजले पश्चिम नेपालमा सप्त राज्यको स्थापना गरेका थिए^३। नागराजका केटी पुस्ताका उत्तराधिकारी राजा क्रावलको समयमा विराटपीठ (दुल्लु) ले पनि सप्त राज्यको दोस्रो राजधानीको रूप लिइको थियो^४। सप्त राज्यका ग्रीष्मकालिक राजधानी सिञ्जा र शीतकालिक राजधानी दुल्लु थिए । आदित्यमल्लको यस ताम्रपत्रमा राजधानीको रूपमा सिञ्जा र विराटपीठ (दुल्लु) दुबैको उल्लेख छ ।

राजा आदित्यमल्ल नागराजका नवौं पुस्ताका उत्तराधिकारी हुन् । यिनका पालामा सप्तहकले दुई पटकसम्म नेपाल-उपत्यकामाथि हमला गरिको कुरा गोपालबंशावलीले उल्लेख गरेको छ^५। आदित्यमल्लको यसै सालको अर्को खट्टा ताम्रपत्र गोरखा नजीकै ताधवाई गुम्बाबाट प्राप्त भएको छ^६। यस अनुसार उनले सो गुम्बाको व्यवस्था बाँधी दिएका थिए । यसबाट सप्त राज्यको सीमाना पूर्वमा कमसेकम त्रिशूली नदीसम्म थियो भन्ने बुझिन्छ । त्यस समयको नेपाल-उपत्यकामा पनि सप्त राज्यको केही प्रभाव परेको थियो। आदित्यमल्लका बाजे अशोकचल र जिज्यूबाजे क्रावलले कुमाउँ-गढवालभेक

लाई अधीनस्थ गरिका थिए^१। उत्तरमा दक्षिण-पश्चिमी तिब्बत पनि सप्त राज्यको अधीनमा थियो भन्ने कुरा प्राध्यापक जिसेष टूवीका सीजहवाट अवगत हुन आएको छ^२। यसप्रकार पूर्वमध्यकालमा पश्चिम नेपालको सप्त राज्य पूर्वमा गण्डकीदेखि पश्चिममा सतलज्जनदीसम्म उत्तरमा जान्जुम् (दक्षिण-पश्चिमी तिब्बत) समेत दक्षिणमा गंगासम्म फैलेको थियो। यो सट्टा सप्तमी साम्राज्य नै थियो। यसै विशाल सप्त राज्यका विशिष्ट राजाहरूमध्ये आदित्यमल्ल पनि एक थिए।

सप्त राजाहरू बौद्ध धर्माबलम्बी थिए। आफू बौद्ध धर्म मान्ने मर पनि आदित्यमल्लले विद्वान ब्राह्मण पम्पो जोङ्सी (ज्योतिषी) का कश्चाकोरा पद्मनाम समेतलाई सवै कर नलाग्ने गरी जगादान दिएर कदर गरी यो ताम्रपत्रको आदेश जारी गरिएको छ^३। हिन्दू राजाहरूले लिने गरिका विश्वावली उनकी नामसँगै विशेषणको रूपमा प्रयोग गरिएका छन्। यसबाट पनि त्यसबसत विद्यमान धार्मिक सहिष्णुता र समादरभाव प्रष्टिन्छ।

यस ताम्रपत्रको श्रीबेहोरा र पुष्करको बाबा बेहोरा संस्कृत भाषामा मर पनि पेटनीली चाहिँ सिन्जाली भाषामा छ। जसलाई नेपाली भाषाका प्राचीनतम नमूनाहरूमध्ये एक मान्न सकिन्छ।

३. अक्षम जयगढको यशब्रह्मको शिलालेख

अक्षम जयगढको निम्न माध्यमिक विद्यालय नजीकैको चौतारीमा अह्याई रासिको सट्टा दुगामा यो अभिलेख अंकित छ। अक्षम जयगढको चौतारीमा अंकित शिलालेखको सट्टा व्यहोरा मनी श्री पूणप्रकाश नेपाल यात्री ले पनि यो अभिलेख प्रकाशित गर्नु भएको छ^४। तर यात्रीजीले पढेको पाठ र वास्तविक पाठमा निकै भिन्नता देखिएकोले यस अभिलेखलाई

पनि यहाँ समावेश गरिएको छ ।

अभिलेखको पाठ

१. ओं मणि षड्मे हू
२. महामण्डलेश्वर बुद्ध-
३. लावतार श्रीयशब्रह्मेश्वर जयतु ॥ श्रीसाक १२७६॥

व्याख्या

श्रीशाके १२७६ मा अंकित दुल्लु पाथरनाउली अभिलेखअनुसार यशोवर्मा अथवा यशब्रह्म पृथ्वीमल्लका महामात्य (प्रधानमन्त्री) थिए । यिनी निकै प्रभावशाली व्यक्ति थिए । पाथरनाउली अभिलेखमा राजा पृथ्वीमल्लको साथै उनको पनि सम्मानसाथ नामो लेख्न गरिएकोले यस कुराको पुष्टि हुन्छ^० ।

‘महामण्डलेश्वर’ त्यस वसतको विशिष्ट भण्डारको सरकारी दर्जा हो । यशोवर्माले केही समय अक्काम-मेककी महामण्डलेश्वर भएर पनि काम गरेका थिए भन्ने यस अभिलेखबाट बुझिन्छ । बुढेसकालमा पृथ्वीमल्ल धर्मकर्मपट्टि लागेर राजकाजमा ध्यान दिन छोडेका र उनका उचराधिकारी अमयमल्ल बालक अथवा कमजोर शासक भएका हुनाले यशोवर्माले सबै राज्यको बागडोर हत्याउने उद्योग गर्न थालेको बुझिन्छ । बभ्रुगमा पाइएको एउटा ताम्रपत्रमा अमयमल्लले शाके १२६६ मा गरिदिएको जगादानलाई शाके १३१३ मा यशोवर्मा (यशब्रह्म-जसब्रह्म) ले राजाको हेरिगतले कायम गरिदिएको पाइएको छ^{११} । पृथ्वीमल्लको मृत्युपछि कर्णाली प्रदेशमा उदाएका शक्तिशाली सामन्तहरू- मल्लवर्मा, मेदिनीवर्मा, संसारवर्मा, सुम्वर्मा आदि यिनै

यशोवर्माका दरसन्तानहक हुनु भन्ने देखिन्छ । अमयमल्लका ताम्रपत्रमा दृष्ट-
सादीका रूपमा रहेका यी व्यक्तिहरू^{१२} पछि सप्त राज्यको विघटन गराई
विभिन्न ठाउँहरूमा गएर स-साना राज्य कायम गर्न सफल भएका देखिन्छन्।
यसको पृष्ठभूमि यशोवर्माले पृथ्वीमल्लको अन्तिम समयदेखि तयार गर्न लागे-
को देखिन्छ । पृथ्वीमल्लका महामात्य र महामण्डलेश्वर बनेका तथा अमय-
मल्लको संरक्षकको हेसियतले राजकाज चलाउने अवसर पाएका यी यशोवर्माले
आफ्नी पारिवारिक स्वार्थको लागि विशाल सप्त राज्यको विघटन गराउने
प्रमुख भूमिका खेलेको अनुमान हुन्छ ।

४. मलयवर्माको ताम्रपत्र

जाजरकोट जिल्लाको हाँडौला गाउँका श्रीहरिशर्मा अधिकारीको
घरमा यो ताम्रपत्र पुराङ्कित छ । स्थानीय जनश्रुति अनुसार मलयवर्माले
जाजरकोट भन्ने नाममा आफ्नै राज्य गर्न लागेपछि उनले जुम्ला सिङ्किसैनका हरि-
दत्त अधिकारीलाई जाजरकोटमा बोलाई राजज्योतिषी बनाई, ज्ञान विताई
दिई बसोबास गराएका थिए र यो ताम्रपत्र त्यसै बसतको हो । यो ताम्र-
पत्र आदेश शके १३११ भाद्र पूर्णिमा बृहस्पतिवारका दिन जारी गरिएको
छ । यसको पुष्कारमा सङ्घ-निशाना अंकित छ ।

अभिलेखको पाठ

१. स्वस्ती श्रीसाके १३११ मसे ५ तिथी १५ बारि ५ नदीत्रे १७ श्री ब्रमर्थाणि
वित्राकी
२. ताम्रपत्र लिखित्म् श्री श्री श्री महाराजधीराज देवसुर डेडिमल मलिम्
३. कि माया मैक कालुकवा अनंतमल्ल बसालि दियाको छ सिङ्कीसैन्य हरि-

१८२ सि एन ए एस जर्नल, मॉलम ७, नं. १ र २ (डिसि. १९७६ र जुन १९८०)

दत्त अधिकारि बाहुले पायो

४. मघर हुंगुकी ञेत पाणी जग्गा पूब सुमाड पसिम् रातीमटी उत्तर धनघाटाड ञेत बीलाकी दोभन द-
५. णिन मल्लोली गांडणेत दानसेनमग्रह दान संकलले पायो इनि चार किला- भित्रकी ड-
६. ड कुड मुड अपुतालि चेल्लि चने उल्लो मेहलो दुबारी साउन्य विरोल्य बदारो सराध्य दीस तियार
७. येति बाहुले पायो तेषु तरफ त्यहा हामूरा सबरि मयाम देठकी साग- षात मेजमनिक् दिनु
८. त्य तिमि भित्रका मानिसलाई डोलि डोकी चलाई दिनु साचि डडा गाउ सदुजैसि १ कटियाउ मैसु
९. जैसि मघर फजु राबल इध थापा मेहेलतीलि नदुजैसि जो ब्रम दाउदे सी बाफू घाउदे जो चन्द्र
१०. सुर्जमस सी ब्रम दाबले हासको कागू कागूकी हासि ही त यस ताप्रपत्र फेरि जा त बंदिय साचि
११. श्री श्री श्री राम राम कृसन त्यपत्र माहादेव साची सुम्म ॥ ॥

व्याख्या

मलयबर्मा यशोबर्माका दर सन्तान हुनु पर्छ मन्ने चर्चा पाथि महसके-
कोछ । यिनी अमयमल्लकी शासि १२६६ को जगादान सम्बन्धी ताप्रपत्र आदि-
शमा दृष्टसाक्षिकी रूपमा रहेका देखिन्छन्^{१३} । यसबाट मलयबर्मालि अमयमल्ल-
की दरबारमा महत्त्वपूर्णस्थान ओगटका थिएर मन्ने देखिन्छ । सस राज्यकी
बिघटन गराउनमा मलयबर्माकी पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेकी थियो ।

यस ताम्रपत्रमा मलयवर्मालि ब्राह्मणलाई दान दिएको क्षेत्रलाई ब्रह्म-
वितर्ता मनिएको छ । यहाँ जुन जागी चारकिल्ला उल्लेख गरिएको छ; सो
जागा हालको दैलेख जिल्लाको पूर्वी भेकमा पर्दछ । तीकिएको चारकिल्लामि-
त्रको क्षेत्रबाट प्राप्त हुने राजस्व पनि दान पाउने व्यक्तिले उपभोग गर्न
पाउने गरी ताम्रपत्र आदेश जारी गरिएको छ ।

यस ताम्रपत्रानुसार मलयवर्मा शाके १३११ मा राजा महस्रिका देसिन्कतु।
यसको २ वर्षपछि अर्थात् शाके १३१३ मा अमयमल्लले जारी गरेको ताम्रपत्र
म्याग्दीमा प्राप्त भएको छ^{१४}। मलयवर्माहिले अमयमल्लको राज्य बलात्
अपहरण गरेकाले सम्भवतः अमयमल्ललाई राजधानी छोडी पूर्वतर्फ लाग्न
बाध्य हुनु परेको थियो ।

५. अक्षामी राजा इन्द्रवर्मा र चन्द्रवर्माको संयुक्त ताम्रपत्र

यो ताम्रपत्र अक्षाम रोल कालागाउँका श्री सौन्द्रप्रसाद रेग्मीका
धरमा छ । अक्षामी राजा इन्द्रवर्मा र चन्द्रवर्माबाट शाके १३५० मार्ग शुक्ल
अष्टमी आदित्यवारका दिन यो ताम्रपत्र आदेश जारी गरिएको छ । यसको
पुष्कारमा शंख, चक्र, सह्य र कलशको निशाना अंकित छन् ।

अभिलेखको पाठ

१. ओं स्वस्ति अत्रि गीत्रसमुत्पन्नी इन्द्रवन्द्री वृषद्वयो कुलमुख्यरणो धिरो
पालनी धर्मण समी ॥
२. श्री परमभट्टारकपरममाहेश्वर परमगुरु परमदेवी धर्मरता गंगाजलपवित्रपाव-
ना

३. बहुमूषाली शैविता वाचकजनकल्पद्रुम महाराजधिराज श्री इन्द्रवर्मचन्द्रवर्म-
पादानां
४. शिचरं जयतु ॥ अथास्मिन् श्रीशक्ति १३५० समयी मार्गसिर सुदि अष्टम्या
रविदिने चन्द्रब्रह्म
५. इन्द्रब्रह्म दुवे रजवारकी अदिश । सिकीट लाकाहुग्राका विष्ट मठारि ।
अधिकारि। कार्कि । महसा-
६. रा । बुढाथापा । षड्याहा रीकाया थापा बुढा । बटलानुढा। कड
पालिप्रजा समुप्रति आलि
७. सिकीटसैनकी बडासितकी बमालिसिरा मामकी आढा ७ तला मामकी
आढा उपला माम-
८. की आढा ५ पसाकि अत्रयाकी । लाका हुग्राकी रा अधालि १ बाटाआ-
मकि अधालि १ मुलकि । अधालि १
९. की स्याहाकि अधालि १ अकुरालि । रीला बुढ्या रीत्याकि हुदि आलि
१ पियनि मिष्या मुलकि ॥
१०. हुदि एकत्र सने एककरि आलि ४ राम् जोहसि पसामे संकल्प घालि ताप्र-
सासन कि पसाकि स-
११. बकर अकर सर्व दीण निशुद्ध कि सूर्यग्रहण प्रथमे संकल्प पसामे । हिल-
षानि धुल स्याउलि कि गुला-
१२. ला षानिलाई मिजाई जामनेग्मा षिपलकीट षानिलाई मिजाई पसाकि-
याकी धर्मसासनकि
१३. जो दिनु क, अहामिका वस कुवरीको पसागर ॥ राम् जोहसिका ।
१४. बेलिकी बेली यी मूमि मूच । यो मूमि जो हला वा हराउला तासकि
मा सुग्रि
१५. बाष गाधहा जो यी धर्मसासन कि प्रतिपाल सी पुण्य चाउ यी उक्ती

- दत्ता मूमी माविन पाथिविन्द्रा
१६. मूयी मूयी याचते राममद्रः ।। सामान्यीय दानधर्मी नृपाणाञ्च.....
कालि मवद्मिः । अत्र सा—
१७. दिाणी सूर्यचन्द्रमसौ । ब्रह्मा विष्णु महेश्वरा । मूर्मडलका सादि
मल्लहम राउल मार्तण्ड सुजान् ब्रह्मरा (उल)
१८. बोडुविष्ट । बोडुर्महारि । धिर्महारि । नानिकु मंहारि मुसुविष्ट
मसु राउत् ।
१९. कालु षड्याहा । जानुब्रह्म षड्याहा बुधुर्कुवर जेतु कुवर जीधाल षड्-
गाहा बुधे सेनुवाल
२०. सुप्राज अधिकारि मानिकु मंहारि ।

व्याख्या

निक्रमकी पन्थ्रीं शताब्दीकी मध्यतिर विशाल ससराज्यकी विघटन-
पक्षि पश्चिम नेपालमा बाइसे चीनिस राज्यहरूकी उदय भयो । सामान्य तब-
रमा कर्णाली प्रदेशका राज्यहरूलाई बाइसे र गण्डकी प्रदेशका राज्यहरूलाई
चीनिस भनिएको पाइन्छ । बाइसे राज्य मध्येकी अक्षाम सुटा राज्य ही र
यो ताम्रपत्र जारी गर्ने राजा इन्द्रवर्मा र चन्द्रवर्मा अक्षामका राजा हुन् ।
अक्षामकी सीमन्तकी बशावली अनुसार इन्द्रवर्मा र चन्द्रवर्मा यस राज्यका
संस्थापक देवचन्द्रका क्रमशः ३२ औं र ३३ औं पिढीका राजा हुन् ।^{१५}
यस ताम्रपत्रानुसार यिनीहरूको गोत्र अत्रि रहि मन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

पश्चिम नेपालका यसमन्दा पहिलका राजाहरूका विरूदावलीमा
ठलेस नआएका परममाहेश्वर मन्ने विशिषण यी राजाहरूकी नामसँग लागि-
कीले यतातर्फ शैव मतकी प्रभाव विस्तार हुन लागेको देखिन्छ । बौद्धधर्मकी

१८६ सि एन ए एस जनरल, मोलम ७, नं. १ र २ (डिसि. १९७६ र जुन १९८०)

कुनै लक्षण यस ताम्रपत्रमा विद्यमान छैन । अर्को कुरा- सोमवंशको वंशावली-
अनुसार चन्द्रवर्माका छोरा मलयवर्मा हुन् । यहाँ मलयवर्माको नाउँसँगै 'राउल'
मन्ने शब्द आएकोले राउल अथवा राउला राजपुत्रको पर्यायवाची शब्द रहेछ
मन्ने देखिन्छ (यी मलयवर्मा अघिल्लो ताम्रपत्रमा उल्लेखित जुम्ला अथवा
जाजरकोटका हीइनन्, यिनी उक्थामी मलयवर्मा हुन् जसका बाबु सम्वतः
चन्द्रवर्मा थिए) ।

यस ताम्रबाट अक्षम जस्ती सानो राज्यमा पनि त्यस बसत दुर्इजना
राजाहरूको संयुक्त शासन चल्यो देखिन्छ । यसले सगराज्यको पतन पछि
पश्चिम नेपालमा शुभ भएको राजनैतिक अव्यवस्थाको परिचय दिन्छ । त्यति
मात्र हीइन- बाइसे राज्यकालमा अक्षम राज्य अनेकौं उपराज्यहरूमा पनि
विभाजित थियो । यिनीहरूमा दर्ना, विमकोट, धुपकोट, तडिगिहा मुख्य
थिए । यी उपराज्यका रजवारहरू आफ्नी क्षेत्रको प्रशासन चलाउँथे,
न्याय निष्पाफको कार्य गर्दथे र रैतीहरूबाट अनेकौं प्रकारका रकमहरू असुल
गरी लिन्थे । यी रजौटाहरू एक आपसमा लड्थे गरी रहन्थे । यस युगमा
पश्चिम नेपालमा प्रायः यही हालत थियो ।

६. कल्याल राजा मानशाहीका दुई आदेश

मुगु जिल्लाको सदरमुकाम गमगढीमा पुगिपछि दोल्फू गुम्नामा
पुरानो ताम्रपत्र छ मन्ने सुनियो । बाटो सम्बन्धमा सोधपछि गर्दा गमगढी-
बाट मुगुकुनालीको किनारै किनार तीन दिनको बाटो हिँडे पछि दोल्फू
गाउँमा पुग्न सकिन्छ मन्ने थाहा भयो । नजार्ऊ भने महत्त्वपूर्ण सामग्री छ र
कुट्टा कि मन्ने भयो, जाऊ भने बाटो अतिबिकट छ, मीर छ, लहरामा
समातेर पाइला चाल्नुपर्छ, सुटा चिप्लियो भने ३-४ हजार फीट तल बगि-

रहेकी कनालीमा रकेकोटिमा पुगिन्छ मन्ने सुन्दा ज्यान जान्छ कि मन्ने डर पनि लाग्यो । जे होस, मानिस हिंइने गरि बाटो त ही नि जानिपर्छ मन्ने हिम्मत गरि । मुकुनकालीको किनार किनार अनन्तर जाल र कहालिलाग्दी भीरकी बाटो पार गरि पछि किम् मन्ने गाउँ पुगियो । किम् गाउँका श्रीलोक-चनलामाकी सहयोगबाट दोल्फू गुम्बामा मस्की राजा मानशाहीका दुईबटा आदेश र दोल्फू गाउँका कश्मीलामाका घरमा मस्की बहादुर शाहीको खुटा तामपत्रकी प्रतिलिपि उचार गर्न सकियो ।

मानशाहीका यी दुई आदेश माह लगासर बाक्ली बनाइस्की कागजमा लेखिएका छन् । पट्टासर राखिएकी सी कागजकी छेउ केही टुटेकी हुंदा पुरा अभिलेख पढ्न सकिँदैन । जे जति पढ्न सकिएकी छ, सीकी पाठ यस प्रकार छ ।

अभिलेखको पाठ

१. ओं स्वस्ति श्री शाके १४८६ कार्तिकमासि दिनाता २१ (सो)
२. मनासरे किनासिम (स्था)ने माहाराजकि निधा पाई रि ल.....
३. ले मयाचितेक ये.... मानशाहेले मया मैक दोल्फू.....
४. शिरा बुढाभुवा..... मया मैक लधा नदिनुमा.....
५. लनु कमारि नार्नु बेठ बाउला न लाउनु कटक कु.....
६. लाउनु किली न्जानु अपुताली नकाडनु दोष.....
७. शिराबुढाका हात कि पत्र शादिा शालिवाँन राउल् हितु (राउ)
८. ला वशुदाणर जोह(शि) दाशुराञ्ज शारुपु मढारि मागाप.....
९. बुक धाना शुकनी धरा पढ पत्र शादिा राम धराला दुहुमाद (रा)
१०. न्शारु कठाइत् लिखित शादिा वरु पाथा ॥ शुभमस्तु ॥

उही कागजमा यस अभिलेखको एक इन्वतलवाट अर्को व्यहोरा लेखिएको छ । त्यसको पाठ यस प्रकार छ -

अभिलेखको पाठ

१. ओं स्वस्ति ॥ श्री शाके १४८६ कार्तिकमासे किनासिम स्था(ने.अ)
२. स्टम्यां तिथी मानशाह कि मयामे गलव्या माथिको ति -----
३. धिं जो पदिका पाउडा ----- मेटि मयामेक दोलप्याल् वा -----
४. हा धापुतालगु मयामेक जो पदि केले उल्तो गर धाना शुक(न)
५. को धारोपत्रशादिा शालिवाँन राउल रामधराला शारुपुम (डा)
६. रि शनशारु कठाइत् (वशु)दाणर जोश्री लिखित शादिा वरु (पाथा)

व्याख्या

योगी नरहरिनाथले राजा मानशाहीका शाके १४५१ देखि र १५०७ सम्मका चारवटा अभिलेखहरू प्रकाशित गर्नुभएकोछ^{१६}। शाके १४८५ को मानशाहीको अभिलेखमा उनको राजधानी खिनासिम (जुम्ला सलीमा नजिक) लेखिएकोछ । त्यसपछिका शाके १४९७ र १५०७ का उनका अभिलेखमा राजधानी तिपुरकोट (तित्रिकोट) लेखिएकोछ । मानशाहीके समय (१४५१-१५०७ शाके) मित्र पर्न उल्लेखित दुई अभिलेखमा राजा मानशाहीको राजधानी खिनासिम उल्लेख भएकोछ । संभवतः मानशाही र मानशाही दाजु भाइ थिए। शाके १४८५ पछि मानशाही तित्रिकोटमा गएर राज्य गर्न लागे भने मानशाहीले जुम्लामा रजामै गरे । मानशाही र मानशाही एउटै व्यक्ति होइनन् । जुम्लाका कल्यालराजा राजा मानशाहीका अभिलेख अखिलसम्म प्राप्त भएका थिएनन् । यी दुई अभिलेखबाट राजा मानशाहीको ऐतिहासिकता प्रमाणित हुन आएको छ^{१७}। दोल्फू गाउँका शिराबुढा भन्ने व्यक्तिले मानशाहीको सेवा गरी विभिन्न सहूलियतहरू प्राप्त गरेको कुरा यी दुई अभिलेखबाट ज्ञात हुन आउँछ ।

७) कल्यालराजा बहादुरशाहीको ताम्रपत्र

यी ताम्रपत्र मुगु दोल्फू गाउँका कांशीलामाको घरमा सुरक्षित छ । जुम्ला राज्यका कल्यालराजा राजा बहादुरशाहीले शाके १५५८ ज्येष्ठ ७ गते बुधवारका दिन यी ताम्रपत्र-आदेश जारी गरेका छन् । ताम्रपत्रको लम्बाइ २४ से. मि. र चौडाइ १३ से. मि. छ ।

अभिलेखको पाठ

१. ओं स्वस्ति । श्री शाके १५५८ ज्येष्ठ मासि । दिनाता ७ शुक्ल पक्षा
उचरफा -
२. लुनि नदात्रि । दशम्या तिथी । बुधवासरे । किनासिम रजस्थानि बादुर
३. शाह कि मया पलुशिरा । ल्हारु रीकाया । पात्र गाउत्या उपर मय
राजी
४. मैह । दील्फ्फारु शनु उपर वाहादुर शाहकि देउमताज्यु पायकि म
५. यामिह । जी रेण विजेराजले मया ग-यो थियो उई रेण उजारि पुरा-
ना कथा न-
६. नाता नागरि मया मैह । नाहक काडि बैहक पाजुनु रेण आथिन ।
कतिशि नतिशि
७. मोह अपुतालि । काटी जगटी । ल्नी । जी ध्याशाउ । बाइ पाउनु
आथिन । रेण पाकी
८. मय गत्यो षानुह । डाला धापी थ शघा गर्नुनाई । बोहोपट्टिक
शारुकीका धा-
९. नि २४ गन् शेर ५ ठिटुना शरु १० येति पाउनुह । दात् टारु शकृका
मैटि मया मै
१०. ह । शिराको विभाग् मागाकी मैटि मयामैह । शिम्णाह्मा दुलन्
जोहशि माधु जोह -
११. शि । पुह जोहशि टटु जोहशि । हुनु ब्राह्म गरि मयामैह । पत्र शाहि
हित् पारु
१२. थिमल राजा । निष्ट जशमहत्र । अमृतु महत्र महारि कीटु माट्ट ।
परताप् रा -

१६० सि एन ए एस जर्नल, मोलम ७, नं. १ र २ (डिसि. १६७६ र जुन १६८०)

१३. उत्त । राकु मडारि । शराडू कठाडू । मानिकु धराला । लिखित
शाकि जै-राज जो

१४. इशि ॥ शुभ ॥ किनाल जश्या टुमोटी नोदूत्या टुमोटी ॥ ॥

व्याख्या

कत्याल बंशकी बंशावलीमा बहादुरशाहीलाई बिक्रमशाहीका पुत्र र वीरमद्रशाहीका पिता मनी उल्लेख गरिएको छ^{१८}। बंशावली बाहिक बहादुरशाहीको ऐतिहासिकता सिद्ध गर्ने अरु कुनै प्रमाण अहिलेसम्म प्राप्त भएको थिएन । बिक्रमशाहीको अन्तिम ताम्रपत्र शाके १५५३ को र वीरमद्रशाहीको पहिलो ताम्रपत्र शाके १५६१ को प्राप्त भएकोले^{१९} र बीचमा बहादुरशाहीको यो शाके १५५८ को ताम्रपत्र प्राप्त भएको हुँदा बंशावलीको कथन सत्य देखिन आएको छ ।

यस ताम्रपत्रानुसार दोल्फूका केही प्रमुख निवासीहरूलाई आफूना पूर्वज बिजिराजले जुन सहुलियत दिएका थिए; सोही सहुलियतलाई बहादुरशाहीले नवीकरण गरी दिएकी छन् । यसबाट बंशावलीबाहिक अरु प्रमाणबाट अहिलेसम्म सिद्ध हुन नसकेको बिजिराजको अस्तित्व पनि सिद्ध भएको छ ।

दोल्फूगाउँ पुग्न किनासिमबाट पाँच दिन लाग्छ । यो गाउँ हिमाली भेकको दुर्गम स्थलमा अवस्थित छ । यस्तो ठाउँका जनतालाई दण्डको भय देखाई कज्याउन मुश्किल पर्ने हुँदा त्यहाँका प्रमुख व्यक्तिहरूलाई केही सहुलियत दिई आफूनी पदामा पारी कज्याउनु सजिलो पनि भएकोले साम र दामको नीति अनुसरण गरिएको दृष्टान्त यस ताम्रपत्रले प्रस्तुत गरिएको छ ।

टिप्पणीहरू

१. संख्या १ देखि ५ सम्मका अभिलेखहरू भरी अप्रकाशित शोधकृति "The
Khasa Kingdom of Western Nepal(1207-1404A.D.)" को परिशिष्टाशि-
वाट उद्धृत गरिएका हुन् ।
२. प्रयागराज शर्मा, प्रिलिमिनरी स्टडिज अफ दि आर्ट एण्ड आर्किटेक्चर
अफ द कर्णाली बेसिन्, वेष्ट नेपाल (परिसःसि. एन. आर. एस्. १६७२ई)
पृ. २८ ।
३. ऐंजन पृ. १७, योगी नरहरिनाथ, इतिहास प्रकाश भाग २, अंक १
(काठमाडौं: इतिहास प्रकाशक संघ, वि.सं. २०१३), पृ. ५६ ।
४. स्टडिज टि. स्टकिन्सन, कुमाउँ हिस्स (दिल्ली: कस्मो पब्लिकेशन, ई.सं.
१६७४ मा पुनर्मुद्रित) पृ. ५१८ ।
५. गोपाल बंशानली पृ. ४६, ४७ ।
६. मोहन प्रसाद सनाल, मध्यकालीन अभिलेख (काठमाडौं: वि.सं. २०३०)
पृ. २ ।
७. स्टडिज टि. स्टकिन्सन, पूर्ववत्, , पृ. ५११-८ ।
८. जिसेप टूची, प्रिलिमिनरी रिपोर्ट अन् टु साइन्टिफिक एक्सप्लिडिशन इन्
नेपाल (रोम: आइ. एम. इ. ओ., १६५६ ई) पृ. १२६ ।
९. पूर्ण प्रकाश नेपाल 'यात्री', सेतीकात्तारा (विराटनगर: हिमाली
सौगात प्रकाशन, वि.सं. २०३४) पृ. ५४ ।
१०. योगी नरहरिनाथ, पूर्ववत् पृ. ४६ ।
११. राजाराम सुवेदी, 'बर्माइन्का बाह्र अभिलेख', कन्ट्रिब्युशन टु
नेपालिज् स्टडिज्, मोलेम ६, संख्या २ (काठमाडौं नेपाल र रशियाली
अनुसन्धान केन्द्र, असार २०३६) पृ. ६१-६२ ।

१६२ सि एन ए एस जर्नल, मोलम ७, नं. १ र २ (डिसि. १९७६ र जुन १९८०)

१२. एजन पृ. ६१, ६२, ६३, गुणप्रकाश नेपाल 'यात्री', पूर्ववत्
पृ. २४६-७। श्री राजाराम सुवेदीले बफ्लाडोमा प्राप्त अभयमल्लको
अभिलेखको मलाई दिनु भएको प्रतिलिपिमा मलयबर्माको पनि नाउ
उल्लेख छ । तर सो नाम उहालि उल्लेखित जर्नलमा प्रकाशन गर्नु भएको
अभिलेख नं. २ मा कुटेको देखिन्छ ।

१३. एजन

१४. मोहन प्रसाद सनाल, पूर्ववत्, पृ. १७, १८ ।

१५. अकाम सोमवंशको नशानलीको मसँग भएको प्रतिलिपिमा इन्द्रबर्मा र
चन्द्रबर्मालाई देवचन्द्रका क्रमशः ३२ औं र ३३ औं पिढीका राजा
भनी उल्लेख गरिएको छ ।

१६. योगी नरहरिनाथ, पूर्ववत्, पृ. १२२- ५ ।

१७. शाकि सन्त १४६५ मा मानसाहीको राज्यकालमा जुम्लामा लेखिएको एक
हस्त लिखित मन्थ भने प्राप्त भएको छ ।

तुलसीराम वेद्य र धनबज्र बज्राचार्य, 'गोरखाको ऐतिहासिक सामग्री'
(काठमाडौं, नेपाल अध्ययन संस्थान, बि.सं. २०२६) पृ. ३३ ।

१८. सत्यमोहन जोशी, कर्णाली लोक संस्कृति सण्ड १, इतिहास (काठमाडौं
नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, बि.सं. २०२८) पृ. १२३ ।

१९. योगी नरहरिनाथ, पूर्ववत्, पृ. १३८ ।